

Ibn Sina's Mystical Anthropology in The Risalat al-Tayr (A Treatise on Birds)

Akbar Orwati Mowaffaq¹* Abolqasem Asadi²

1. Associate Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran. (a.orvatimovaffagh@basu.ac.ir)

2. Department of Theology, Farhangiyan University, Tehran, Iran. (ghasemasadi@cfu.ac.ir)

Article Info

ABSTRACT

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 2023/07/18
Revised: 2023/09/28
Accepted: 2023/10/04

Cite this article: Orwati Mowaffaq, A.; Asadi, A. (2023). "Ibn Sina's Mystical Anthropology in The Risalat al-Tayr (A Treatise on Birds)". *Ayeneh Marefat*, 23 (76), 65-81 (In Persian).

<https://doi.org/10.48308/jipt.2023.232424.1439>

The Risalat al-Tayr (A Treatise on Birds) is one of Ibn Sina's three symbolic and allegorical treatises, which with *Hayy ibn Yaqqān* and *Salāmān va Absāl*, states an intellectual and spiritual wayfaring by a symbolic language. In this treatise, Ibn Sina depicts the descent of the soul from the world of spirits to the terrestrial world and the ascent of human rational soul from the degree of corporeal attachments and being caught in the trap of worldly dependencies to the highest degree of spiritual perfection and the degree of Vision of God. In this paper, which has been written by a descriptive and analytical method, Ibn Sina's view of human being and his spiritual capacities and capabilities has been studied according to *The Risalat al-Tayr*. In this treatise, from an anthropological perspective, Ibn Sina has stated the situation of the Wayfarer in a way that is very close to the temper of illuminative philosophers and the mystics. Thus, this treatise can be considered as one of the sources of the thoughts and views of the illuminative philosophers.

Keywords: Ibn Sina, *The Risalat al-Tayr* (A Treatise on Birds), Anthropology, Illuminative Philosophy.

* Corresponding Author Email Address: a.orvatimovaffagh@basu.ac.ir

DOI: <https://doi.org/10.48308/jipt.2023.232424.1439>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Extended Abstract

Introduction

Ibn Sina has allocated the last three chapters (namaṣ) of his last work, *Al-Ishārāt wa al-Tanbihāt* (Pointers and Reminders) to the exposition and defense of mysticism. Besides, he has described a period of intellectual and spiritual wayfaring in his *Risālat al-Ṭayr* by a symbolic language. The main story of this treatise is about some deceived birds that were caught in a hunter's trap. According to the story, a bird which is the narrator of the story, by seeing the free birds, became aware of his captivity and remoteness and asks them for helping to save and free himself and other trapped birds. In this treatise, Ibn Sina depicts the descent of the soul from the world of spirits to the terrestrial world and the ascent of the human rational soul from the degree of corporeal detachments and being caught in the trap of worldly dependencies to the highest degree of spiritual perfection and the degree of Vision of God. For Ibn Sina, the wayfarer who has been caught in a trap and realized the depth of his remoteness and captivity, starts a journey with the trapped birds and arrives at the palace of King and asks the king to dig out the remained bonds from their feet. But the time of Permanent liberation from captivity and the rescue from remoteness has not yet come. In *The Risālat al-Ṭayr*, from an anthropological perspective, Ibn Sina has expressed the situation of the wayfarer in a way that is very close to the way of Illuminative Philosophers and the Mystics. Hence, this treatise can be considered as one of the sources of the thoughts of the Illuminative Philosophers.

In this treatise, Ibn Sina deals with the descent of the soul and its ascent and immortality. For him, the soul after falling into the darkness of the world is trapped and must liberate itself from the trap by a movement of perfection, and ascend to its original homeland. If the soul do so, it will display the truths of the unseen world in itself and return to its lost origin. For this reason, Ibn Sina speaks of the stages of wayfaring. In his view, the Bird is the symbol of the rational soul or human soul, the Hunter is the symbol of the nature and material world, and the Trap or Cage is the symbol of the body and corporeal detachments which prevent the soul from flying to the spiritual worlds. Also, in his opinion, the Flight is the symbol of the soul's effort to reach perfection and ascending from corporeal detachments and reach spiritual degrees and the Vision of the King. Besides, in his belief, the Free Birds are the symbol of the wise and learned men who have found the way to salvation and have reached the complete freedom. Again, in his eye, Liberating from the cage is the symbol of releasing from corporeal detachments, but the birds caught in the trap must travel to the king's palace and ask for his help in order to reach the complete liberation from the remained detachments. Finally, he believes that passing through each of the nine mountains in this journey is the symbol of the liberation of the rational soul from some detachments to corporeal things, which have prevented the rational soul from transcending and returning to its own origin.

In mystical writings, the animal symbols are used to express some truths. Most animals have a symbolic meaning which indicates to the spiritual states of man. In other words, each of the characteristics of the animal soul, which exist in every human being, is attributed to a specific animal. Ibn Sina uses various animal symbols to show the elegances of wayfaring and human capabilities during his spiritual journey. The Hedgehog is the first animal symbol that Ibn Sina attributes to the wayfarer in his *Risālat al-Ṭayr*. The wayfarer must collect himself by inspiring from the hedgehog, introspect in himself and engage him carefully and without raising a tumult in self-knowledge. The second animal symbol is the Snake. For Ibn Sina, just as a snake comes out of its skin once or twice in a year, the wayfarer must also come out of the world of nature and body, which is a skin for a person, and reach the quintessence. By this shedding the skin, the wayfarer liberates himself from all the corporeal detachments which have occupied his intellectual and spiritual faculties and prevented his soul from flying, and gradually provides his soul for spiritual intuition. The third animal symbol in this treatise is the worm. In Ibn Sina's view, the wayfarer, in his spiritual journey, must walk slowly, cautiously and without any affectation, and not hurting anyone. The fourth animal symbol is the scorpion. Ibn Sina believes that the scorpion is a symbol of pure awareness, constant preparation and the restless journeying of the wayfarer, and controlling his sensual and appetitive faculties and turning them into spiritual faculties.

Moreover, Ibn Sina mentions four other animal symbols which have the characteristics he attributes to them: Ostrich, Viper, Salamander and Bat. Of course, these four animals have vices that a wayfarer must not learn, but they have four virtues that he must learn: the "resistance" of the ostrich, the "persistence" of

the viper, the “fire-fighting” of the salamander, and the “day-avoidance” of the bat; i.e. not being a sensualist. By using these symbols beautifully and precisely, Ibn Sina has drawn well the spiritual capacities of the wayfarer and the harms of the path. It is the reason that, in this paper, we have discussed descriptively and analytically on Ibn Sina’s mystical anthropology according to his view of human capacities and capabilities for spiritual wayfaring, based on *The Risālat al-Ṭayr*.

انسان‌شناسی سلوکی، عرفانی ابن‌سینا در رساله الطیر

اکبر عروتی موفق^{۱*} ابوالقاسم اسدی^۲

۱. دانشیار گروه معارف اسلامی دانشکده علوم انسانی دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

(a.orvatimovaffagh@basu.ac.ir)

۲. گروه آموزشی الهیات دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. (ghasemasadi@cfu.ac.ir)

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۲۷

بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۰۶

پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۱۲

استناد به این مقاله:

عروتی موفق، اکبر؛ اسدی، ابوالقاسم.

(۱۴۰۲). «انسان‌شناسی سلوکی،

عرفانی ابن‌سینا در رساله الطیر». *آینه*

معرفت، (۲۳(۷۶)، ۸۱-۶۵

<https://doi.org/10.48308/jipt.2023.232424.1439>

رساله الطیر یکی از سه رساله رمزی و تمثیلی ابن‌سیناست که به اتفاق حی‌بن‌یقظان و سلامان و اِسال، دوره‌ای از سیر و سلوک عقلانی و معنوی را به زبان رمز بیان کرده است. او در این رساله، هیبوط نفس را از جهان ارواح به عالم خاکی و عروج نفس ناطقه انسانی از مرتبه تعلقات جسمانی و گرفتار آمدن در دام وابستگی‌های دنیایی را تا مراتب عالی کمال روحانی و مرتبه دیدار با خداوند به تصویر می‌کشد. در این مقاله که با روش توصیفی تحلیلی به نگارش درآمده نوع نگاه ابن‌سینا به انسان، ظرفیت‌ها و قابلیت‌های سلوکی وی با عنایت به رساله الطیر بررسی شده است. وی در این رساله با نگاهی انسان‌شناسانه وضعیت انسان سالک را به شکلی بیان کرده که به مشرب حکمای اشراقی و عارفان بسیار نزدیک است. به گونه‌ای که می‌توان این اثر را یکی از منابع و مأخذ افکار و عقاید حکمای اشراقی به حساب آورد.

کلید واژه‌ها: ابن‌سینا، رساله الطیر، انسان‌شناسی، حکمت اشراقی.

* رایانامه نویسنده مسئول: a.orvatimovaffagh@basu.ac.ir

شناسه دیجیتال مقاله: <https://doi.org/10.48308/jipt.2023.232424.1439>

مقدمه

ابن‌سینا یکی از مشهورترین و تأثیرگذارترین فیلسوفانی است که در هزار سال گذشته هم در حوزه تمدن اسلامی و هم در مغرب زمین نظر محققان و اندیشمندان را به خود جلب کرده است. اندیشه‌ها و تفکرات این فیلسوف بزرگ در ده قرن گذشته، فلسفه اسلامی را تحت تأثیر قرار داده است. او در تمام شاخه‌های فلسفه کتاب‌های جامعی را تألیف کرد. برخی از این تألیفات مانند شفا مفصل و برخی نیز مانند نجات مختصر هستند. وی افزون بر کتاب‌های جامع، رساله‌های کوچکی نیز در برخی موضوع‌ها به رشته تحریر درآورده است. برخی از کتاب‌ها و رساله‌های خطی ابن‌سینا در کتابخانه‌های بزرگ جهان نگهداری می‌شود که نیازمند بررسی، پژوهش و انتشار هستند. می‌توان نام این آثار خطی را در کتاب مؤلفات ابن‌سینا اثر الاب جورج شحاته قنواوی (Qanawati, 1950) و در کتاب ابن‌سینا اثر کارادوفو (Karadofou, 2004) و نیز در منبع مهم تألیفات عربی، اثر بروکلیمان، پیدا کرد (Nejati, 2015, 121). در ایران هم افزون بر فهرست ارزشمندی که دکتر یحیی مهدوی از نسخه‌های مصنفات ابن‌سینا ارائه نموده به مقدمه محققانه و پر تتبع دکتر دانش پژوه بر کتاب نجات می‌توان اشاره نمود. مسلماً شناخت همه جانبه از شخصیتی جامع‌الاطراف چون ابن‌سینا، نیازمند بررسی تمامی ابعاد و زوایای شخصیت و اندیشه‌های این حکیم بزرگ و سیر تطور و تحول آن است. هیچ محقق و اندیشمند ابن‌سینا شناسی نمی‌تواند بدون توجه دقیق و جدی به آنچه وی در مقدمه منطق المشرقیین (این کتاب مقدمه کتاب کلی‌تری بوده) بیان می‌دارد و آنچه وی حکمه المشرقیه می‌خواند، مشرب و مکتب فلسفی ابن‌سینا را بررسی می‌کند (Nasr, 2010, v. 1: 426). وقتی ما در آثار ابن‌سینا نظر می‌کنیم، در آن‌ها تألیفاتی می‌بینیم که با نوشته‌های مشائی وی تفاوت دارد و نشانه آن است که این‌ها بخش‌هایی از همان فلسفه مشرقی اوست. وی در مقدمه منطق المشرقیین بیان می‌دارد که تألیفات مشائی مشهور وی، شفا و نجات را، تنها برای «عامیان از متفلسفه که شیفته مشایبانند» تألیف کرده است و اینان کسانی‌اند که بر ارسطو تعصب ورزیده و بر خطاهای او اصرار دارند. ابن‌سینا می‌گوید که دور از حقیقت نیست که از راهی غیر از یونان نیز علومی به ما رسیده باشد و می‌افزاید آثاری که برای خواص نگاشته و همین کتاب هم در زمره آنهاست، مشتمل بر این علوم است (Ibn Sina, 1984: 3).

او در مقدمه کتاب منطق المشرقیین با صراحت بیشتری در باره هدف خود از نگارش آن سخن می‌گوید. وی می‌نویسد: باآنکه به فضل سلف فاضل خود (ارسطو) معترفیم... حق آن بود که آیندگان هر رخنه‌ای را که در کار وی می‌یافتند، ترمیم کنند و اصولی را که وی پدید آورده بود، کامل سازند... اما هر کس که پس از ارسطو آمد، نتوانست خود را از قید این میراث برهاند. عمر این افراد یا در فهم آنچه ارسطو دریافته بود، صرف شد یا در تعصب بر خطاهای وی هدر گشت. وقت آنان به سخنان گذشتگان مشغول شد و فرصتی برای مراجعه به عقل خویش برای تصحیح و تنقیح و تکمیل کار پیشینیان نداشتند؛ اما شما ای یاران من، از احوال من نیک آگاهید... ترجیح دادم کتابی تألیف کنم که جامع اصول علمی درست باشد که آن را پس از تحقیق و تفکر بسیار و حدس دقیق استنباط کرده‌ام (Ibn Sina, 1984: 2-4). او در همین مقدمه مخاطب این اثر را کسانی هم‌چون خود می‌داند و در این باره می‌گوید: «ما این کتاب را تألیف نکردیم، مگر آنکه حقیقت را تنها بر نفس خود آشکار کنیم؛ یعنی بر کسانی که قائم‌مقام ما هستند؛ اما برای عامه مردم، در کتاب شفا مطالب بسیاری نوشته‌ایم (Ibn Sina, 1984: 4).

ابن‌سینا در کنار آثار مشایی خود، با چیره دستی تمام سه فصل پایانی آخرین تألیف خود الاشارات و التنبیها را به شرح و بیان تصوف و عرفان و دفاع از آن اختصاص داده است. اضافه بر آن رساله فی العشق و سه داستان تمثیلی و رمزی حی بن یقظان و رساله الطیر و سلامان و ابسال شامل طرح‌ها و چشم اندازهای فلسفه اشراقی است که متأسفانه

ابن‌سینا فرصت سازمان دهی کامل آن را نیافت (Nasr, 2005: 45; Zarrinkub, 2019: 124). در مورد ابن‌سینا برخی از اندیشمندان از یک طرف گرفتار مغالطه «همه یا هیچ» شده‌اند و پس از اثبات این موضوع که وی عارفی تمام عیار نبوده و اشتها به تصوف ندارد و در طبقات عارفان و صوفیان جای ندارد، نتیجه گرفته‌اند که او هیچ بهره‌ای از عرفان نداشته و اهل تجربه و حالت نبوده است (Jahangiri, 2018, v. 2: 199-200) و گروهی دیگر چون گواشون سعی دارند به هر صورت که شده ثابت کنند او تا آخر عمر همچنان به فلسفه مشاء و ارسطو وفادار بوده و از دایره فلسفه مشائی و جرگه مشائیان خارج نشده است (Khorasani, 1998: 27). در حالی که اولاً هر انسان محقق و اندیشمندی می‌تواند دارای تطور و تحول اندیشه، تفکر و عمل باشد و ابن‌سینا نیز به عنوان یک محقق نابغه نمی‌تواند تا پایان عمر صرفاً در قامت یک شارح صرف قلمداد شود، هر چند در همه عرصه‌هایی که او قلم زده این‌گونه نبوده است، او به‌ویژه در حدود یک دهه پایانی عمر پر برکت خود در پی تأسیس روش‌های دیگر کشف حقیقت و بلکه بالاتر بوده و قدم‌هایی را هم (مانند موارد پیش گفته) برداشته است اما متأسفانه مرگ زودرس و نابهنگام این اندیشمند بزرگ فرصت نظام‌سازی و طراحی کامل جدید را از وی گرفت. در این مقاله سعی شده با تمرکز در رساله الطیر که بعدها الهام بخش بسیاری از بزرگان چون سنایی، غزالی، عطار، نجم‌الدین رازی و... شد (Shafi'I, 2013:25-40)، با روش توصیفی-تحلیلی نوع نگاه ابن‌سینا به انسان و ظرفیت‌ها و قابلیت‌های سلوکی وی با نگاهی عرفانی مورد بررسی قرار گیرد.

پیشینه

بر اساس بررسی‌های به عمل آمده مشخص شد که در مورد انسان‌شناسی ابن‌سینا پژوهش‌های گوناگونی انجام شده است از جمله:

الف. حیدری چناری (۱۳۹۰) در مقاله انسان‌شناسی واحد در فلسفه و عرفان ابن‌سینا معتقد است که: انسان‌شناسی ابن‌سینا در دو مرتبه و مرحله قابل طبقه‌بندی است؛ مرحله نخست، فلسفی و نظری محض که در آن به انسان و ابعاد وجودی او با نگاه و کنکاشی عقلی و فلسفی نگریسته شده است. و مرحله دوم که از نگاه نگارنده نقطه اوج انسان‌شناسی او هم به‌شمار می‌رود، مرحله اشراقی و شهودی است. ابن‌سینا در رسائل عرفانی خود همچون رساله حی ابن یقظان، رساله الطیر و رساله سلامان و ابسال و در نمط‌های آخر اشارات و تنبیهات و جاهایی از کتاب مباحثات و کتاب شفا با نگرشی اشراقی و عرفانی به بحث از انسان پرداخته است. به نظر محقق این پژوهش، میان این دو مرتبه انسان‌شناسی ابن‌سینا ارتباط و پیوند وجود دارد. صرف نظر از اختلاف در نحوه و روش بیان و ساختار واژه‌ها و اصطلاحات شیخ در این دو مرحله، یک سخن و پیام درباره انسان ارائه داده است. در این مقاله رساله الطیر در کمتر از یک صفحه (صفحه ۷۰) به اجمال بحث و بررسی شده است.

ب. رحیم‌پور و لاجینانی (۱۳۹۲) در مقاله «نمود انسان‌شناسی فلسفی ابن‌سینا در رساله‌های تمثیلی-عرفانی او (رساله الطیر، رساله سلامان و ابسال، رساله حی‌بن‌یقظان)» به مسائل نفس از قبیل حدود نفس، تجرد نفس، رابطه نفس و بدن، فناپذیری پرداخته و سپس رسائل سه‌گانه او را بررسی نموده‌اند. از نگاه نویسندگان، سه اثر تمثیلی-عرفانی ابن‌سینا نیز با محور انسان‌شناسی تدوین و به زبان قصه و رمز و در قالب نمادها و سمبل‌ها، حیات انسان و عوامل و موانع کمال او را تبیین می‌کند و با نگاهی بیشتر عرفانی و تربیتی و کمتر فلسفی، تلاش می‌کند تا راه تعالی و سعادت را به جویندگان نشان دهد. در حالی که عنوان مقاله نمود انسان‌شناسی فلسفی ابن‌سینا در رسائل سه‌گانه است.

ج. صادقی حسن آبادی و جعفری (۱۴۰۰) در مقاله «تأملی بر بایسته های سلوک در رساله الطیر ابن سینا» حالات عرفانی انسان و نحوه سیر و سلوک آدمی به سوی حق را در رساله الطیر بررسی کرده اند و معتقدند در این رساله، سالک به پرده های تشبیه می شود که با رهایی از وابستگی های این دنیایی و با کمک پیر و مرشد طریقت، خود را به مطلوب حقیقی می رساند. در این مقاله عمدتاً نمادهای جانوری به تفصیل بررسی شده است.

ضمن ارج نهادن به تلاش های پژوهشگران محترم آنچه در این مقاله به تفصیل بررسی شده عبارت است از:

۱. بررسی دیدگاه ابن سینا در مورد انسان شناسی سلوکی و عرفانی با تمرکز کامل در رساله الطیر؛ ۲. ارائه این دیدگاه که رسائل سه گانه ابن سینا به ویژه رساله الطیر در بر دارنده نگاه اشراقی و عرفانی به انسان است نه دنباله انسان شناسی فلسفی مشائی؛ ۳. بررسی نگاه ابن سینا در رساله الطیر به انسان سالک و ظرفیت ها و قابلیت های او در سیر عرفانی از خاک تا افلاک.

سیر تاریخی تدوین رساله الطیرها

قرآن کریم به عنوان نخستین متن پیش روی مسلمانان به جنبه رمزی «منطق طیر» و زبان پرندگان اشاره کرده است. قرآن کریم از زبان حضرت سلیمان نقل می کند که فرمود «علّمنا منطق الطیر» (نمل / ۱۶) به همین جهت از دیرباز در ادبیات اسلامی (فارسی و عربی)، شاعران و نویسندگان به تأمل در زبان مرغان پرداخته اند (Shafi'i, 2013: 23). یکی از قدیمی ترین متونی که در آن به مسئله زبان پرندگان و کشف رمز آوازه های ایشان پرداخته شده، کتاب الفصول عبدالوهاب بن محمد است که از علمای کرامی خراسان در نیمه دوم قرن چهارم بوده است. او در ذیل آیه «و تفقد الطیر» (نمل / ۲۰) مسئله تأمل در زبان مرغان را به نخستین دهه های قرن اول هجری می رساند (Shafi'i, 2013, 24).

از نظر تاریخی کهن ترین متن موجود در حوزه سفر مرغان رساله الطیر ابن سینا (۴۲۸-۳۷۰) است. از نگاه محققان ابن سینا نخستین کسی است که معراج روح را از عالم خاک به سوی افلاک، در رمز پرواز مرغ و عبور او از کوه ها بیان کرده است (Pournamdarian, 2012: 409). پس از ابن سینا، امام محمد غزالی (۵۰۵-۴۵۰) نیز سفر روحانی عارف را به صورت داستان مرغانی که در جست و جوی عنقا سفر را آغاز می کنند، به نگارش در آورده است. غزالی رساله الطیر را همانند ابن سینا به زبان عربی به نگارش در آورده و برادرش خواجه احمد غزالی آن را به فارسی ترجمه کرده است. البته لازم است یادآوری شود که این دو رساله در عین اشتراک در طرح و مضمون، دارای اختلافاتی در به کارگیری شواهد اشعار فارسی و عربی و برخی افزوده ها در عبارات فارسی و توجه بیشتر به آرایش لفظی کلام نسبت به متن عربی است (همان، ص ۴۱۵). پس از ابن سینا و غزالی، سهروردی ضمن ارائه ترجمه ای زیبا و دلکش از رساله الطیر ابن سینا از پرده در رساله عقل سرخ به عنوان رمز روح و نفس ناطقه انسانی استفاده کرده است (Suhrawardi, 2001, v. 3: 225). در کنار رسائل نام برده شده استاد شفیعی کدکنی در مقدمه خود بر منطق الطیر عطار نیشابوری (۶۲۷-۵۵۳) از منطق الطیر سنائی (متوفی ۵۲۹)، منطق الطیر خاقانی (۵۹۱-۵۲۰) و رساله الطیر منسوب به نجم الدین رازی (۶۵۴-۵۷۳) نیز گزارش خوبی ارائه می دهند (Shafi'i, 2013: 23-39).

نویسنده رمز و داستان های رمزی در ادب فارسی معتقد است: در «عبرالعاشقین» روزبهان بقلی نیز می توان نمونه های متعددی از رساله الطیر نشان داد (Pournamdarian, 2012: 408).

بررسی سندی رساله‌الطیر ابن‌سینا

انتساب رساله‌الطیر و سایر داستان‌های رمزی ابن‌سینا به وی به گونه‌ای است که هیچ شک و شبهه‌ای بین پژوهشگران باقی نگذاشته است. در این بخش از مقاله، نظر برخی از اندیشمندان تقدیم می‌گردد:

۱. بیهقی (۵۶۵-۴۹۰) در تتمه صوان الحکمة ضمن ارائه گزارشی از زندگی ابن‌سینا می‌نویسد: «و صنف فی القلعه کتاب الهدایة و کتاب حی بن یقظان و رساله‌الطیر» (بیهقی، ص ۱۱) او معتقد است که ابن‌سینا چهار ماه در قلعه‌ای به نام نردوان زندانی بود و در این دوره رسائل فوق را به رشته تحریر درآورد.

۲. ابن ابی اصیبعه (۶۶۸-۵۹۵ ق یا ۵۹۰) در بین آثار ابن‌سینا به نقل از ابوعبید از الشبکه و الطیر (Ibn Abi Usaibia, 440) و رساله‌الطیر (Pournamdarian, 2012: 457) نام برده و آن را جزو کتاب‌های رمزی ابن‌سینا به حساب آورده است.

۳. ابن خلکان (۶۸۱-۶۰۸ ق) نیز در وفیات الاعیان می‌نویسد: «و کان نادره عصره فی علم هو ذکائه و تصانیفه و صنف کتاب «الشفاء» فی الحکمه، و «النجاة» و «الإشارات» و «القانون» و غیر ذلك مما یقارب مائه مصنف ما بین مطول و مختصر و رساله فی فنون شتی، و له رسائل بدیعه: منها رساله «حی بن یقظان» و رساله «سلامان و ابسال» و رساله «الطیر» و غیرها، و انتفع الناس بکتبه، و هو أحد فلاسفه المسلمین» (Ibn Khallikan, 1900, v. 2: 160). او در بخشی هم که به شرح زندگی سهروردی اختصاص داده برخی رسائل رمزی سهروردی را مانند رسائل ابن‌سینا می‌داند: «و له الرساله المعروفه «بالغربه الغریبه» علی مثال «رساله الطیر» لأبی علی ابن‌سینا، و رساله «حی بن یقظان» لابن سینا أيضاً» (Ibn Khallikan, 1900, v. 6: 270).

۴. قفطی (۶۴۲-۵۶۸ ق) هم در کتاب تاریخ الحکما از ابوعبید جوزجانی، شاگرد ابن‌سینا، از این رساله با عنوان کتاب «الشبکه و الطیر» نام برده، اما به زمان تألیف آن اشاره نکرده است (Qifti, 1903: 418).

۵. شهرزوری در کتاب نزهة الارواح و روضة الافراح چنین می‌گوید: پس از علاءالدوله، ابوجعفر اراده تسخیر همدان نمود، و بر آن ظفر یافت و رجوع کرد. و تاج الدوله نیز عود نمود و تاج الدوله و پسر شمس الدوله از قلعه به همدان عود نمودند، و شیخ را با خود آوردند، و شیخ در خانه علوی فرود آمد و به تصنیف منطق از کتاب شفا مشغول گشت و در قلعه کتاب هدایة و رساله حی بن یقظان و رساله الطیر و کتاب القولنج را تصنیف کرده بود (Shahrzouri, 2009: 449).

۶. از متأخرین نیز سید محسن امین در اعیان الشیعه (Amin, 1982: v. 6: 77) و شیخ آقا بزگ تهرانی در الذریعة رساله الطیر را از ابن‌سینا دانسته و بر آن صحه گذاشته‌اند. صاحب الذریعة می‌نویسد: «للشیخ رئیس أبی علی الحسین بن عبدالله بن سینا، شبه حاله الإنسان المجرّد المبتلی بخسیس طبیعته بالطیر فی الشبکه، و یقال له الشبکه و الطیر أو منطق الطیر.» (Agha Bozorzj: 1987, v.15: 195). به گفته پورنامداریان ابن‌سینا این داستان را نیز مانند حی بن یقظان حدود سال ۴۱۲ در قلعه فردجان نوشته است (Pournamdarian, 2012: 409)، اما کربن این تاریخ را نه ممکن می‌داند نه محتمل (Corbin, p.184). دکتر مهدوی هم در «فهرست نسخه‌های مصنفات ابن‌سینا» بیان می‌دارد که یکی از کسانی که به ترجمه این رساله همت گماشت احمد بن محمد بن القاسم بن احمد بن خدیو الاخسیکتی ملقب به ذو الفضائل است که در نظم و نثر تبحر فراوانی داشته و بیشتر ادباء و فضلاء خراسان شاگردان وی بودند (Mahdavi, 1954:177).

رساله الطیر چند بار چاپ و منتشر شده است. نخستین بار آن را آگوست فردیناند میکانل مرن در «مجموعه رسائل

عرفانی ابن‌سینا» و با عنوان عربی «رسائل الشيخ الرئيس ابى على بن عبدالله بن سينا فى اسرار الحكمة المشريقية» (در ۱۳۱۷-۱۳۰۶/۱۸۹۹-۱۸۸۹) در لیدن منتشر کرده است. در ایران هم، محمد حسین اکبری این رساله را همراه شرح ابن سهلان ساوی (۶ق / ۱۲م) و شرحی دیگر از شارحی گمنام در ۱۳۷۰ در تهران منتشر کرد. شکوفه تقی نیز این رساله را در ضمن کتاب دو بال خرد: عرفان و فلسفه در رساله الطیر ابن‌سینا در ۱۳۸۲ در تهران به چاپ رساند. ترجمه‌ها و شروح متعددی نیز از این رساله وجود دارد، از جمله: (۱) ترجمه احمد بن خدیو اُحسیکتی معروف به ذوالفضائل (۵۲۸-۴۶۶) (Sabzevari, 2013: 152-162; 2) ترجمه شهاب الدین سهروردی: شهرزوری رساله الطیر را در زمره آثار سهروردی نامبرده است، چنین تلقی نموده که سهروردی نیز رساله‌ای با این عنوان به فارسی نگاشته است (Shahrzouri, 2009: 464). در حالی که کربن با مقایسه نسخه‌ای از آن با رساله ابن‌سینا، آن را صرفاً ترجمه رساله ابن سینا دانسته است (Corbin, 1990:18). شایان ذکر است که متن ترجمه سهروردی با متن ترجمه‌ای که به نام احمد بن خدیو اُحسیکتی منتشر شده است، تفاوت‌های اندکی در رسم الخط و برخی از واژه‌ها دارد، طوری که آنها را دو بازنویسی از متن اصلی ترجمه می‌توان دانست که تغییراتی، احتمالاً به دست کاتبان، در آن داده شده است. سید حسین نصر این ترجمه را از شهاب الدین یحیی سهروردی می‌داند (Suhravardi, 2001: 47).

انسان‌شناسی ابن‌سینا در رساله الطیر

سه اثر تمثیلی - عرفانی ابن‌سینا بر مبنای انسان‌شناسی تدوین شده‌اند. ابن‌سینا در رساله الطیر، حی بن یقظان و سلامان و اِبال با بهره‌گیری از زبان قصه و رمز و در قالب نمادها و سمبل‌ها، حیات انسان و عوامل و موانع کمال انسان را تبیین می‌کند و با نگاهی عرفانی و تربیتی، سعی دارد تا راه تعالی و سعادت را به جویندگان و پویندگان طریق حقیقت نشان دهد. حی بن یقظان، رساله الطیر و اِبال در واقع سه بخش از یک داستان است و همان‌گونه که بیان شد از لحاظ مطالب و طرز بیان با آثار مشائی ابن‌سینا متفاوت است. به گونه‌ای که در حکایت نخست یعنی حی بن یقظان، سالک ضمن دیدار با فرشته مسیر که حی بن یقظان است، سفر بازگشت به مشرق و موانع آن را می‌شناسد. فرشته پس از ارائه تعلیمات خود به سالک از او دعوت می‌کند که اگر طالب است، به دنبال او حرکت کند. در داستان دوم، سالک که اکنون به عمق غربت و گرفتاری خود پی برده است سفر را همراه مرغان دیگر آغاز می‌کند و به درگاه ملک نائل می‌آید و از ملک درخواست می‌کند تا او باقی مانده بند را از پایش بردارد. اما این دیدار وطن موقتی است و هنوز زمان آزادی از اسارت و رهایی همیشگی و دائم او از غربت فرا نرسیده است. و اما در داستان سوم با مرگ اِبال (که همان سالک داستان اول و مرغ واصل داستان دوم است که اکنون در عرفان به درجه کمال رسیده است) آزادی جاوید و بازگشت دائمی تحقق پذیرفته و دوره سلوک نفس به انجام می‌رسد.

۱. قوای نفس و رابطه آنها با هم

ابن‌سینا در آثار گوناگون خود از جمله در کتاب النفس شفا و نمط سوم کتاب الاشارات و التنبیهاث به تفصیل در مورد نفس و قوای آن و رابطه طولی بین نفس ناطقه انسانی، نفس حیوانی و نباتی بحث کرده است. او در رساله الطیر از نگاه اخلاقی و عرفانی در مورد قوای گوناگون انسان سخن گفته است. از نگاه وی انسان در خلقت با حیوانات و فرشتگان تفاوت دارد. فرشتگان تنها از عقل برخوردارند، ولی حیوانات از شهوت و غضب برخوردار بوده و از نعمت عقل محرومند؛ در این میان انسان، هم دارای عقل است و هم از شهوت و غضب برخوردار است. از این رو، اگر عقل او بر

شهوت و غضبش غلبه کند، فرشته خوی شده و حتی از آنها فراتر می‌رود ولی اگر عقل او مغلوب شهوت و غضب وی گردد به حد حیوانیت سقوط می‌کند و چه بسا از آن فروتر می‌شود. وی در رساله الطیر می‌گوید: «ای برادران حقیقت، چه جای شگفت است اگر فرشته خویشتن را به بد نیالوید یا ستوری خویشتن را به زشتکاری افکند، که شگفتی از آدمی است که خود را سرکشانه به گناه می‌سپارد و چهره [خداوندخویش] را تباه می‌سازد یا خود را به دست [گناه] می‌سپارد، آنگاه که جانش به نور و خرد روشنی یافته است. سوگند به وجود جاودانه خداوند که فرشته کمتر است از آدمی که به هنگام هجوم شهوت در برابر نفس پایداری کند و از جایگاه خود برنمی‌گردد. و چارپا برتر است از آدمی که نتواند قوای شهوت را به وقت چیره شدن در خود خاموش سازد» (Taqi, 2008: 31).

۲. تجرد نفس

شناخت زوایا و ابعاد گوناگون وجود انسان در نزد ابن‌سینا جایگاه ویژه‌ای دارد. در نظام فلسفی او انسان موجودی حادث است که هم نفس مجرد و هم بدن مادی او با افاضه عقل فعال ایجاد می‌شود. نفس از همان ابتدا از حیث ذات، مجرد و هم افق با عقول مفارق است اما از حیث فعل، مادی و نیازمند ابزارهای جسمانی است. رابطه نفس و بدن رابطه‌ایی بی‌مانند است: نفس مدبر بدن و فاعل اصلی همه افعال انسان است و بدن، ابزار منحصر بفرد فعل نفس در حیات دنیوی و واسطه فعلیت یافتن قوا و توانمندی‌های آن است. انسان، حیات متقدم بر حیات دنیوی ندارد و ازلی نیست اما نفس مجردش، ابدی است و برخلاف بدن که با مرگ از بین می‌رود نفس، فنا نمی‌پذیرد و جاودانه است (Ibn Sina, 2007: 40, 130). اما او در رساله الطیر از منظری دیگر سخن می‌گوید. ابن‌سینا معتقد است که روح انسان ها پیش از اینکه در این دنیای خاکی گرفتار امور مهلکه و قیود طبیعی شده، حب جاه و مقام و مال و منال آن‌ها را کور و کر کند و هدف و غرض اصلی از خلقت را فراموش نمایند، آزاد و رها در بین مرغان در پرواز بودند. او می‌گوید: «بدانید ای برادران حقیقت که جماعتی از سیادان به صحرا آمدند، و دام‌ها بگستردند و دان‌ها پاشیدند و دام و داهول‌ها به پای کردند و در خاشاک پنهان شدند؛ و من در میان گله مرغان بودم...» (Ibn Sina, 1991: 2). شیخ در فراز دیگری از رساله الطیر پس از افتادن در دام و فراموشی موطن اولیه و کنار آمدن با بندهای دام و تن در دادن به قفس، با دیدن برخی پرندگان در حال پرواز می‌گوید: «چون آن بدیدم ابتدای کار خود و سلامتی خود در هوا یادم آمد و با آنچه با او ساخته بودم و با او الفت گرفته بر من منغص شد. خواستم تا از اندوه بمیرم یا از آن یادکرد دیدار ایشان جان از من جدا شود» (Ibn Sina, 1991: 9). این نوع بیان ابن‌سینا از روح با عنایت به قصیده عینییه و سایر رسائل رمزی به گونه‌ای عبور از انسان‌شناسی مشائی و نزدیک شدن به آراء افلاطون و نوافلاطونیان است.

۳. هبوط انسان

رساله الطیر ابن‌سینا حکایتی نمادین از هبوط نفس یا همان عقل از عالم علوی و اسارت وی در عالم مادی و تلاش برای رهایی و اتصال دائمی با عقل فعال است. در این داستان، او نمادهای گوناگونی چون پرنده، صیاد، دام، غم غربت، سفر، اسارت، کوه و ... را به کار می‌گیرد. شیخ در این رساله، نظریه‌ای فراطبیعت‌گرایانه درباره معنای زندگی ارائه می‌کند. بر اساس این نظریه، زندگی هنگامی معنادار خواهد بود که انسان هدفی والا و اساسی را در زندگی خود کشف کند و آن وقت، با میل و رغبت برای نائل آمدن به آن سعی و تلاش نماید. این هدف باید دارای ارزش اصیل و واقعی باشد و انسان با نیل به آن، به موفقیت واقعی دست یابد. چنین هدفی همان کمال مطلق یا خداوند است. معنای زندگی

در نگاه ابن‌سینا با جاودانگی نفس، وجود خداوند، توان و قابلیت معرفتی عقل و امکان تکامل انسان تا مقام اتصال دائمی به عقل فعال، گره خورده است. ابن‌سینا در رساله الطیر می‌گوید: «انا فی سربۃ الطیر؛ من در میان خیل مرغان بودم» این مسئله تشبیه روح آدمی به مرغی است که از عالم بالا هبوط می‌کند و در دام تن و قفس جسمانی گرفتار می‌شود او در این فراز به حدیث نفس و احوال متعلقه به آن اشاره کرده است. مرغ و پرنده چه به صورت مفرد و چه جمع در ادبیات عرفانی به معنی روح و ارواح بسیار به کار برده شده است، و به این معنی با کلمات دیگری نیز ترکیب شده است مانند: مرغ ازل، مرغ الست، مرغ الهام، مرغ حق، مرغ باغ تجرید، مرغ قدسی، مرغ باغ جان، مرغان انس، مرغ قدم، مرغ تجلی و... (Sajjadi, 1996: 55).

ابن‌سینا روح را به مرغی تشبیه می‌کند که در میان گروهی از مرغان در دام صیاد گرفتار می‌آید و به یاری دیگر مرغان از قفس آزاد می‌شود و از راه‌هایی دراز و بیابان‌ها و منزل‌ها و کوه‌ها عبور می‌کند و در نهایت پس از تحمل رنج فراوان به شهر پادشاه مرغان می‌رسد و به دیدار وی نائل می‌آید، از همه رنج‌ها خلاصی می‌یابد. اعتقاد به اینکه روح، اصل آسمانی دارد و در زندان تن و دخمه دنیا اسیر گشته پیشینه‌ای بسیار طولانی و کهن دارد. پیش‌تر از همه عارفان اسلامی، فلوطین گفته است که «پیش از اینکه به این جا بیاییم آن جا بودیم، به صورت اشخاصی غیر از اشخاص حالیه، به صورت مجرد» (Arber, 1979: 112). یقین و آگاهی نفس به این امر، نخستین مرتبه خودآگاهی است. در این وقت است که روحی که در قفس و لذت‌های زمینی با اصل خویش بیگانه شده، خود را می‌یابد و با خودشناسی، به اصل روحانی خود پی برده و در جهان خاکی احساس غربت می‌کند. می‌فهمد که از مشرق نور به مغرب ظلمت تبعید شده است. احساس غربت احساس تمامی عارفان و حکیمانی است که به این خودآگاهی دست یافته‌اند (Pournamdarian, 2012: 284). ابن‌سینا قصیده عینیه را هم با این مضمون شروع می‌کند که روح انسان به صورت مرغی از جایگاه رفیع، که همان مقام علوی است به سوی انسان هبوط می‌کند و گرفتار جسد، نقش پرنده‌ای را در زندان بازی می‌کند این قصیده که تا بیست و یک بیت از آن را، نقل کرده‌اند، با این بیت شروع می‌شود:

هبطت الیک من المحل الرفع و رقاء ذات تعزز و تمنع

(Ibn Khallikan, 1900, v. 2: 160)

«روح مانند کبوتر دارای عزت و مناعت طبع از مقام رفیع ارواح به سوی تو فرود آمده است.» محقق سبزواری در ترجمه و شرح مصرع اول این قصیده می‌گوید: «[ترجمه بیت: از جایگاهی بلند و بس رفیع، به سوی تو فرود آمد، کبوتری نیرومند و خویش‌دار، کنایه از فرود روح انسان، به عالم طبیعت، از اوجه‌های تجردستان.] «ورقاء» در زبان اهل معنی، کبوتر نفس ناطقه است، سیما نفس کلیه الهیه و هبوط آن، فیضان آن است، از محل ارفعی که «عقل کل» باشد. و فیضان آن، [از آن رو] است که «اثر» از «مبدأ اثر» بیاید و چیزی از آن نکاهد و در ایاب و رجوع به غایت، چیزی بر کمال آن نیفزاید، چنانکه در فیضان «عکس» از «عکس» و «ظل» از «ذی ظل» است. و «غایات»، بدایات‌اند و «عزت»، قوت و قدرت است» (Sabzevari, 2013: 358).

۴. جاودانگی نفس

در کنار هبوط روح در رساله الطیر ابن‌سینا به عروج و جاودانگی آن نیز می‌پردازد. از نظر وی همان‌طور که بیان شد روح پس از هبوط در ظلمت‌کده دنیا اسیر شده و باید با حرکت استکمالی خود را آزاد کرده، به وطن اصلی عروج نماید و چون چنین گردد و از تعلقات و وابستگی‌ها رها شود، می‌تواند هم‌چون آینه‌ای حقایق جهان غیب را در خود بنمایاند

و به وطن خود و اصل گمشده خود بازگردد. به همین سبب او از منازل سلوکی سخن به میان می‌آورد. وی از این مسئله، هم در حکایت‌های رمزی سخن گفته و هم در نمط‌های سه‌گانه اشارات و تنبیهات. ابن‌سینا در کنار بحث از عروج، روح را جاودانه دانسته و حتی در آثار مشائی خود هم از آن سخن رانده است. از نظر وی با اثبات تجرد نفس، بقاء نفس ناطقه مسلم خواهد بود و لذا نیازی به اثبات عدم فساد و فنای آن به فساد بدن آن نیست، اما با وجود این، ابن‌سینا تحت عنوان «ان النفس لا تموت بموت البدن» (Ibn Sina, 1996: 312) یا «ان الانفس الانسانیة لا تفسد و لا تتناسخ» (Ibn Sina, 1996: 312). به اقامه دلیل می‌پردازد. به نظر او عدم بقای نفس معلول یکی از این سه امر است: ۱. نبود علت فاعلی؛ ۲. عدم وجود شرط؛ ۳. وجود ضد. و هیچ یک از امور به عنوان دلیل عدم بقای نفس پس از مفارقت از بدن، متحقق نیست زیرا علت فاعلی، یعنی عقل فعال، همواره موجود است؛ شرط بقا نیز که عدم نیاز نفس به بدن است متحقق بوده و همچنین نفس محلی ندارد تا ضدی جایگزین آن گردد. بر این اساس، ابن‌سینا کمال نفس آدمی را تحصیل کمال عقلانی دانسته و استکمال نفس را عامل سعادت و لذت به‌شمار آورده است «ان النفس الناطقه کمالها الخاص به، ان تصیر عالما عقليا مرتسما فیها صورة الکل» (Ibn Sina, 2000: 686) و به همین ترتیب عدم حصول کمالات عقلانی و نفسانی را موجب عذاب و شقاوت نفس می‌داند (Ibn Sina, 2007: 40, 130). از نظر ابن‌سینا نرسیدن از مرگ یکی از مراتبی است که انسان سالک باید طی کند و این برآمده از نگاه او به جاودانگی نفس است. وی در رساله الطیر سالک را با بیانی تمثیلی تشویق به خوردن زهر می‌کند و در تبیین این مطلب می‌گوید که منظور از چنین امر نمادینی درک مرگ سمبولیک و وقوف به معنای شجاعت است (Taqi, 2008: 317).

۵. یقظه (هوشیاری پس از غفلت)

یکی از موانع بسیار مهم انسان سالک غفلت است؛ زیرا غفلت مانع از هوشیاری، توبه و بازگشت به سوی خداست و «انسان غافل، فاقد آمادگی برای لقای الهی است. در فن اخلاق نیز، غفلت به عنوان «مانع»، و بیداری به عنوان «شرط لازم» تهذیب نفس و سیر و سلوک شمرده شده است. مقدمه واجب سیر و سلوک آن است که انسان توجه کند که «ناقص» است و باید «کامل» شود و «مسافر» است و به زاد و راحله و راهنما نیاز دارد و بدیهی است که اگر کسی غافل باشد و نداند مسافر است، در جای خود می‌ماند» (Javadi Amoli, 1998: 23)؛ سعدی گفته است: «حرم در پیش است و حرامی در پس؛ اگر رفتی، بردی و اگر خفتی، مردی» (Sa'di: 2/11)

ابن‌سینا در رساله الطیر با اشاره به این اصل مهم، در چند موضوع از غفلت آدمی در مسیر سلوک پرده برمی‌دارد: نخست در دام صیادان گرفتار آمدن، او می‌گوید گروهی از صیادان برای صید بیرون آمده و دام‌های مختلفی پهن کردند علوفه بر روی آن پاشیدند و خودشان نیز پنهان شده و منتظر آمدن صید بودند و من در میان مرغان بودم چون ما را دیدند با آواز خوش ما را صدا زدند و ما هم چون نعمت و آسایش زیادی دیدیم بدون هیچ شک و ربیی در آنجا فرود آمدیم ولی به یکباره در دام صیادان گرفتار شدیم (Ibn Sina, 1991: 9). عالم ماده ... و دیگر اینکه پس از تلاش اولیه برای نجات از دام، دوباره انسان سالک دچار غفلت گردیده و به زندگی در درون دام که کنایه از عالم مادی است خو گرفته و به آن تن درمی‌دهد و همه چیز را به فراموشی می‌سپرد. وی در مورد غفلت بعدی این‌گونه می‌گوید: هر قدر برای آزادی خود کوشش می‌کردیم به نتیجه‌ای نمی‌رسیدیم و بند دام‌ها بر اندام و اعضای ما سخت‌تر می‌شد مدتی در فکر رهایی از قفس بودیم ولی دیری نپایید که همگی نا امید و مأیوس شدیم سرانجام هر یک به گوشه‌ای خزیدیم و

پس از مدتی چنان با محیط خوی گرفتیم که اصلاً پرنده بودن خودمان را فراموش کردیم (Ibn Sina, 1991: 9). خو کردن به قفس و آرامیدن در آن، برآمده از غفلت و فراموشی است. اما انسان سالک ابن‌سینا با هوشیاری و یقظه که در متون عرفانی؛ به معنای بیداری از خواب غفلت است و به دنبال معرفت و تجلی انوار الهی در قلوب حاصل می‌گردد (Suhrawardi, 1996: 279; Ansari, 1996: 35-36) به خود می‌آید و در مسیر قرار می‌گیرد. خواجه عبد الله انصاری معتقد است: «یقظه اول ظهور نور حیات حقیقی در دل بنده نیازمند است، به جهت مشاهده پرتو نور تنبه الهی [که مبدأ و منشأ کشش است]» (همان‌جا). ابن‌سینا حالت خروج از غفلت را این‌طور تشریح می‌کند: «روزی از میان بندهای قفس بیرون را نگاه می‌کردیم عده‌ای از مرغان را دیدیم که پر و بال خود را از قفس بیرون کشیده و با زحمت فراوان پرواز می‌کردند چون پای آن‌ها نیز اسیر دام‌ها بود لذا به طور کلی آزاد بودند و نه اسیر.

در این میان وقتی آن‌ها را نظاره کردم گذشته و اصل خود را به یاد آوردم که من هم روزگاری پرنده بودم و مثل آن‌ها پرواز می‌کردم پس اکنون چگونه خود را به اسارت الفت داده و با قفس خوی گرفته‌ام؟» (Javadi Amoli). در این حالت اندوه عجیبی تمام وجود مرا در بر گرفت به طوری که نزدیک بود از آن غصه هلاک شوم، با گریه و زاری آن‌ها را صدا زدم تا راه آزادی از قفس را به من نشان بدهند. این مسئله به گونه دیگری در داستان طوطی و بازرگان مولانا رقم می‌خورد.

۶. قابلیت سلوک عرفانی انسان با استفاده از نمادهای جانوری

ابن‌سینا برای نشان دادن ظرائف سلوک و قابلیت آدمی در طی طریق از نمادهای گوناگون استفاده می‌کند. در تعریف نماد این‌گونه آورده‌اند: «نماد شیئی است کمابیش عینی که جایگزین چیز دیگر شده است و بر معنایی دلالت دارد. نماد، تجلی و نمایشی است که اندیشه و تصویر یا حالتی عاطفی را به حکم تشابه یا هر گونه نسبت و رابطه‌ای، چه واضح و بدیهی و چه قراردادی یادآوری می‌کند» (Sattari, 2017: 13) و یا به بیان دیگر، «نماد چیزی است از جهان شناخته شده و قابل دریافت و تجربه از طریق حواس که به چیزی از جهان ناشناخته و غیرمحسوس یا به مفهومی جز مفهوم مستقیم و متعارف اشاره کند، به شرط آنکه این اشاره مبتنی بر قرارداد نباشد و آن مفهوم نیز یگانه مفهوم قطعی و مسلم آن تلقی نگردد» (Pournamdarian, 2015: 14).

۱. خارپشت نخستین نماد جانوری است که ابن‌سینا در رساله الطیر از آن برای سالک بیان می‌نماید: «تقبعوا کما تقبع القنafd، سر اندرکشید، چنانکه جیزو سر اندر کشد» (Ibn-Sahlan, 1991: 28). او در این فراز می‌گوید: «آشکار کنید درونتان را و پنهان کنید بیرونتان را. به خداوندی خدا، تابش و فروغ از آن درون است و خاموشی برای بیرون» (Taqi, 2008: 94) ابن‌سینا در این قسمت از واژه تقبع استفاده کرده است. تقبع از ریشه قبع به معنی خود را جمع کردن و سر در گریبان بردن و خود را پنهان کردن است. «القاف و الباء و العین أصل صحیح يدل علی شبه أن یختبئ الإنسان أو غیره» (Ibn Faris, v. 5: 51). سالک باید با الهام گرفتن از خارپشت خود را جمع کرده، سر در گریبان اندیشه فرو برده و با دقت در کار شناختن نفس و خودشناسی به‌دور از های و هوی و جنجال اقدام کند. ابن‌سہلان ضمن تشریح انواع خارپشت و تبیین عملکرد او با دشمنان، معتقد است که این بیان ابن‌سینا که گفت باطن ظاهر گردانید و ظاهر باطن، دو فایده دارد «یکی قوت عامله نفس را که باطن است استیلا و استعداد دهید تا از قوی بدنی منفعل نشود، البته و این قوت‌های ظاهر را پوشیده دارید، بدان معنی که ایشان را مغلوب دارید» (Ibn-Sahlan, 1991: 31). نتیجه دیگری که از بعد سلوکی ابن‌سہلان می‌گیرد این است که ظاهر پنهان داشتن یعنی

کم کردن مخالفت و ارتباط با مردم، تا سالک الی الله از امور مهم باز نماند و آشکار کردن باطن یعنی پرده از اسرار علمی برداشتن و ارائه علوم بر اهل آن، «و باطن خویش را آشکارا دارید بر اهل و مستحق و آنچه تعلق به علم توحید و آنچه معالجات طبی و علم اخلاق باشد، از هیچ کس دریغ مدارید، چه، خیر رسانیدن به قابل خیر، تشبه بود به مبادی اول...» (همان‌جا). برخی دیگر بر این باورند که شاید منظور ابن‌سینا از بیان نماد خارپشت این باشد که انسان سالک مانند خارپشت مار نفس اماره خود را هلاک کند (Sajjadi, 1996: 123). احتمال دیگر این است که منظور یک‌رو و یک رنگ بودن و یک‌سان بودن ظاهر و باطن سالک است (همان‌جا). آیت الله جوادی آملی همانند ابن‌سپه‌لان ساوی ضمن تشریح کارکرد خارها و شیوه مواجهه خارپشت با مار می‌فرماید «بنابر این خارپشت در برخی موارد، تیغها را پنهان و در برخی از موارد دیگر آن را ظاهر می‌کند؛ یعنی، شما نیز این طبیعت و ماده را که به منزله تیغی بیش نیست مخفی کنید و آن صفای درون و باطن شفاف را بیرون بیاورید تا به جایی برسید» (Javadi Amoli, 1998: 312). ایشان در ادامه بحث به نکته و ویژگی مهم دیگری اشاره می‌کنند و آن اینکه «برخی از شارحان رساله الطیر مرحوم بوعلی نقل کرده‌اند که این حیوان یک اربعین می‌گیرد و چهل روز «غیبت» دارد تا خودش را اصلاح کند (Ibn-Sahlan, 1991: 29)؛ یعنی، اربعین‌گیری حتی در حیوانات هم هست و انسان هم باید با گرفتن اربعین مواظب اخلاق خود باشد (Javadi Amoli, 1998: 312). عارف و سالک پس از پشت سر گذاشتن مقام خارپشتی و ایام چله نشینی و پرهیز و دوری گزیدن از مردم باید به مرتبه دیگری وارد شود و آن همچون مار پوست انداختن است.

۲. دومین نمادی که ابن‌سینا در این رساله بهره می‌گیرد مار است: ابن‌سینا در این فراز می‌گوید: «انسلخوا من الجلود انسلخ الحیة؛ بیرون آید از پوست، چنانکه مار از پوست بیرون آید.» مار: همان طور که مار، سالی یک یا دو بار از پوست بیرون می‌آید، شما هم از عالم طبیعت و بدن، که برای شما به منزله پوست است، بیرون بیایید و به لب و مغز برسید (Javadi Amoli, 1998: 313). ابن‌سینا در نمط نهم اشارات و تنبیهات می‌گوید: «و هم فی جلابیب من ابدانهم، قد نضوها و تجردوا عنها الی عالم القدس» (Ibn Sina, 1996, v. 3: 363)، از نظر ابن‌سینا عارفان و سالکان کوی حق از بدن مادی، بیرون آمده‌اند و در حالی که در بدن هستند، همانند این است که در بدن نیستند. همان‌گونه که افراد عادی، لباس را از تن بیرون می‌آورند، آن‌ها نیز روح را از پیکر تن بدر آورده و آن را آزاد و رها کرده‌اند (Javadi Amoli, 313). این پوست انداختن از طریق قطع علایق و تعلقات مادی است و از این طریق سالک خود را از تمامی تعلقاتی که سبب مشغولیت قوای روحی و عقلانی می‌شود و مانع طیران روح است از بین می‌برد و کم کم زمینه حوس و شهود را فراهم می‌سازد.

۳. سومین نماد جانوری در رساله الطیر کرم است: «و دبوا دبیب الدیدان، و نرم روید، چنانکه کرمان نرم روند.» در سیر و سلوک آهسته، با احتیاط و بدون خودنمایی و تظاهر گام بردارید و آزار نرسانید مانند کرم‌ها باشید که هنگام راه رفتن خیلی آرام حرکت می‌کنند و مزاحم کسی نیستند. مؤمنان اهل سیر و سلوک نیز، آرام حرکت می‌کنند، تا مزاحم کسی نباشند البته گاهی چنین متحرک آرامی زاهد منزوی است که مثل مور، آزمندانه حرکت می‌کند (همان‌جا). مترجمان از نماد مورچه هم بعد کرم نام برده‌اند در حالی که در عبارت ابن‌سینا نیامده به نظر می‌رسد این نماد از ترجمه سهروردی در رساله الطیر وارد شده باشد او به جای نماد کرم از مور استفاده کرده است. «و هم چنان روید که مور رود که آواز پای شما کسی نشنود» (Sajjadi, 1996: 114). پس سالک در راه سیر و سلوک همانند مور باید حریص باد و به مقامات اندک قانع نباشد (Sajjadi, 1996: 123). دوری از غرور و ناچیز و حقیر شمردن خود در مسیر سلوک و تأدیب نفس بهیمی با بهره‌گیری از نماد کرم و مورچه است.

۴. چهارمین نماد عقرب است: «و کونوا عقارب اسلحتها فی اذناها فان الشيطان لن يراوغ الانسان الا من ورائه؛ و همچون کژدم باشید، که نیش او ظاهر بود بر سر، دنبال او بود که شیطان نفریبید و وسوسه نکند آدمی را، الا از پس او» (Ibn-Sahlan, 1991: 31). نیش عقرب در قسمت دمش قرار دارد تا اگر کسی از پشت سر حمله کرد، بتواند از خود دفاع کند. بعد می‌گوید: شیطان، از پشت سر یعنی از جایی حمله می‌کند که انسان او را نمی‌بیند و او انسان را می‌بیند، از این رو انسان باید احساس خطر کرده، از هر طرف، مرزداری کند. گرچه شیطان گفت: من از جلو، پشت، راست و چپ می‌آیم و به انسان حمله می‌کنم؛ ولی درحقیقت، همه این چهار طرف از پشت سر است. او از راهی حمله می‌کند که شما را می‌بیند ولی شما او را نمی‌بینید و غفلت، همان ندیدن است. کژدم مقام هشجاری محض و آمادگی دائم و عدم استراحت سالک در مسیر رام کردن قوای نفسانی و تبدیل آن به قوای روحانی است (Taqi, 2008: 99).

۵. ابن‌سینا در ادامه از چهار نماد جانوری دیگر با ویژگی‌های مورد نظرش نام می‌برد: شتر مرغ، افعی، سمندر و خفاش «کونوا نعما تلتمم الجنادل المحماه و افاعی تسترطوا العظام الصلیبه و سمدال تغشی الضرام علی ثقه و خفافیش لا تبرز نهرا فخر الطیور خفافیشها، «چون شترمرغ باشید، که سنگ گرم کرده بخورد. و چون افعی که استخوان‌های سخت فرو برد. و چون سمندر باشید که به آسانی و اعتماد، در آتش شود و چون خفاش‌ها باشید که روز بیرون نیاید، که بهترین مرغان خفاش است» (Ibn Sina, 1991, 2).

البته این چهار حیوان ردایی دارند که انسان نباید آن‌ها را یاد بگیرد؛ اما دارای چهار فضیلت آموختنی هستند: «مقاومت» شتر مرغ، «استقامت» افعی، «آتش ستیزی» سمندر و «روز گریزی» خفاش را باید آموخت. پرهیز از روز و روزگرا نبودن، همان حس گرا نبودن است. باید فضیلت حس گرا نبودن را از خفاش فرا گرفت؛ یعنی انسان نگوید: «تا چیزی را ندیدم باور نمی‌کنم»! زیرا بسیاری از معارف الهی «غیب» است و باید با عقل، آنها را فهمید و با دل، آنها را یافت و با چشم نمی‌توان دید (Javadi Amoli, 1998: 314). برخی معتقدند که در دستگاه فکری ابن‌سینا نماد شتر مرغ به این است که شخص عارف که به درک مقام شتر مرغی نائل گردیده بایستی با فرو بردن خشم و غضب که مانند سنگ آتشین است و همه درون را می‌سوزاند بر این فشار نفسانی غلبه کند (Taqi, 2008: 104). ابن‌سهلان سنگ گرم را به غضب تشبیه کرده است (Ibn-Sahlan, 1991: 38). استخوان خوردن نماد تجربه کردن مرگ و سمندر نماد تأکید بر اهمیت کامل تقوای جنسی عارف است (Ibn-Sahlan, 1991: 39). از نظر ابن‌سینا از آتش بیرون آمدن نماد و نشانه معصومیت و پیوستن به نور بوده و ملحق شدن به نور وصول به مرتبه فرشتگان و مقام روح است. در این مرتبه فرد راه چگونگی خروج از تاریکی دنیا را پیدا کرده است. ابن مرتبه را وی نماد خفاش می‌داند.

ابن‌سهلان خفاش را نماد حکیم بودن می‌داند و می‌گوید خفاش اگر چه صورت پرنده‌گان را ندارد اما دارای توانایی‌های پرنده‌گان است و آدمی نیز اگرچه صورت فرشتگان را ندارد ولی می‌تواند به اخلاق فرشتگان متخلق شود (Ibn-Sahlan, 1991: 41).

نتیجه

شیخ‌الرئیس در برخی از رسائل خود مانند حی بن یقظان، رساله الطیر و سلامان و اسبال مراتب سیرکمالی انسان و عالم طبیعت را به گونه‌ای بیان نموده که به مشرب حکمای اشرافی و عارفان بسیار نزدیک است. به گونه‌ای که می‌توان این آثار او را یکی از منابع و مأخذ افکار و عقاید حکمای اشرافی به‌شمار آورد. در نگاه ابن‌سینا روح انسان بین زمین و آسمان قرار گرفته و سعادت آدمی در اتحاد او با عالم عقول و ترک جهان محسوسات است، او روح انسان را گم شده در

این عالم ظلمت و مادی می‌داند که بر اساس رساله‌الطیر چونان پرنده‌ای در دام صیادان گرفتار آمده است، ولی با تنبیه و بیداری در جهت نیل به سعادت و کمال و رسیدن به آزادی از طریق سیر وسلوک معنوی و با کسب فضایل برای رسیدن به موطن اصلی خویش که از آن جا هبوط و حرکت خود را آغاز می‌کند. در رساله‌الطیر مرغان پس از تحمل سختی‌ها و ریاضت و پشت سر گذاشتن مراحل گوناگون، به منازل و مقامات مختلفی از طریقت دست یافته و سرانجام به خدمت ملک نائل می‌شوند. صعود و عروج انسان در سفر معنوی به معنای جدا شدن روح از بدن نیست بلکه به معنای جدا شدن از همه‌تعلقات دنیایی است.

گرچه امکان دستیابی به مرحله اشراق بالقوه برای انسان وجود دارد، این کار بدون شوق درونی و تصمیم به انجام آن سفر روحانی صورت نخواهد پذیرفت. این نکته وقتی روشن می‌شود که قهرمان اصلی داستان از مرغان دیگر ملتسمانه درخواست می‌کند که به او نشان دهند که چگونه خویشتن را آزاد کردند.

سیاسگزاری

این پژوهش به صورت مستقل توسط نویسندگان مقاله انجام شده و از هیچ سازمان یا نهادی کمک مالی دریافت نشده است.

References

- Agha Bozorg Tehrani, Muhammad Muhsin. (1987). *Al-Dhari'a ila Ta'sanif al-Shi'a*. Qom: Isma'iliyan and Islamic Library.
- Al-Beyhaqi, Abu al-Hasan. (1972). *Tatimmah Siwan Al-Hikma*. Lahure: Punjab University.
- Amin, Sayyid Muhsin. (1982). *A'yan al-Shi'ah*. Hassan Amin (ed.). Beirut: Dar al-Ta'aruf for publications.
- Anawati, Georges C. (1950). *Ibn Sina's Works*. Cairo: Dar al-Maarif.
- Ansari, Khwajih Abdullah. (1996). *Manazil al-Saerin*. Qom: Dar 'Ilm.
- Arberi, A. J. (1979). *Reason and Revelation in Islam*. Hassan Javadi (trans.), Tehran, Amir Kabir. (In Persian)
- Attar Neishaburri. (1994). *Mantiq al-Tayr*. Mohammad Javad Mashkoor (ed.). Tehran: Ilham.
- Attar Neyshabouri. (2015). *Mantiq al-Tayr*. Mohammad Reza Shafiei Kadkani (ed.). Tehran: Sokhan.
- Carra de Vaux, Bernard. (2004). *Ibn Sina*. Mahdi Muhaqqiq (trans.). Hamedan: Bu-Ali Sina University.
- Corbin, Henry. (1990). *Avicenna and the Visionary Recital*. Willard R. Trask (trans.). Princeton: N.J.
- Heydari Chenari, Yusuf. (2019). "Unique Anthropology in Ibn Sina's Philosophy and Mysticism". *Theological Belief Researches*, 3: 53-75, (In Persian)
- Ibn Abi Usaibia. n.d. *Uyun ul-Anba' fi Tabaqat al-A'ibba*. Nizar Reza (ed.). Beirut: Dar Maktibat al-Hayat.
- Ibn Faris. *Mu'jam Maqa'is Al-Lugha*. Qom: Maktab al-Tabligh al-Islami.
- Ibn Khallikan. (1900). *Wafiyat al-A'yan wa Anba' Abna' al-Zaman*. Ihsan Abbas (ed.) Beirut: Dar Sader.
- Ibn Sina. (1985). *Al-Mantiq al-Mashreqiyin*. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Public Library .
- Ibn Sina. (1991). *Risalat Al-Tayr*. Mohammad Hossein Akbari (ed.). Tehran, Al-Zahra.
- Ibn Sina. (1996). *Al-Isharat wa al-Tanbihat*. Qom: Nashr al-Balagha.
- Ibn Sina. (1996). *Al-Nafs min Kitab al-Shifa*. Hassanzadeh Amoli (ed.). Qom: al-Islami Center.
- Ibn Sina. (2000). *Al-Najat*. Mohammad Taqi Danesh Pazuh (ed.). Tehran: University of Tehran.
- Ibn Sina. (2007). *Treatise on the Soul and Its Survival and Resurrections*. Paris: Dar Bibliion.
- Ibn-Sahlan Sawi. (1991). *Commentary on Risalat Al-Tayr*. Mohammad Hossein Akbari (ed.). Tehran: Al-Zahra.
- Jahangiri, Muhsin. (2018). *Avicenna's Mysticism or Ibn Sina's View on Mysticism*. Tehran: Hikmat. (In Persian)

- Javadi Amoli, Abdullah. (1998). Principles of Ethics in the Qur'an. Qom: Isra. (In Persian)
- Khorasani, Sharaf al-Din. (1998). "Avicenna". Great Islamic Encyclopedia, vol. 4. Tehran: Great Islamic Encyclopedia Foundation.
- Mahdavi, Yahya. (1954). List of Copies of Avicenna's Works. Tehran: University of Tehran.
- Nasr, Sayyid Hossein. (1980). The Opinion of Islamic Thinkers on Nature. Tehran: Khwarazmi. (In Persian)
- Nasr, Sayyid Hossein. (2010). "The Eastern Wisdom of Avicenna". History of Islamic Philosophy, vol.1. Sayyid Jalaaladdin Mojtaba'i (trans.). Tehran: Hikmat. (In Persian)
- Nasr, Sayyid Hossein. (2014). Three Muslim Sages. Ahmad Aram (trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Nejati, Muhammad Othman. (2015). Psychology from the Point of View of Muslim Scholars. Saeed Beheshti (trans.). Tehran: Rushd. (In Persian)
- Pournamdarian, Taqi. (2011). Code and Secret Stories in Persian Literature. Tehran: Scientific and Cultural Publishing. (In Persian)
- Pournamdarian, Taqi. (2014). Meeting with Simorgh (Poetry, Mysticism and Thoughts of Attar). Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Qifti, Ali ibn Yusuf. (1903). Tarikh al-Hukama. Leipzig: Julius Lippert.
- Rahimpour, Furugh al-Sadat, & Afsaneh Lachinani. (2012). "The Manifestation of Avicenna's Philosophical Anthropology in His Allegorical-Mystical Treatises (Al-Tayr treatise, Salaman and Absal treatise, Hayy bin Yaqzan treatise)". History of Philosophy, 2: 69-106. (In Persian)
- Sabzewari, Mulla Hadi. (2013). Asrar al-Hikam. Qom: Religious Press.
- Sadeghi Hassanabadi, Majid, & Hadi Jafari. (2021). "A Reflection on the Virtues of Conduct in Ibn Sina's al-Tayr Treatise". Adyan va Irfan, 54: 153-169. (In Persian)
- Sajjadi, Sayyid Ja'far. (1996). Description of Sohrawardi's Persian Letters. Tehran: Daftar Tablighat Islami. (In Persian)
- Sattari, Jalal. (2017). A Collection of Essays on Myth and Code. Tehran: Tus Publications. (In Persian)
- Shafi'i Kadkani, Mohammad Reza. (2013). A Reflection on Attar's Mantiq al-Tiyr. Tehran: Sukhan Publication.
- Shahrzouri, Shams al-Din Muhammad. (2009). Nozhat al-Arwah wa Rowzat al-Afrah Tarikh al-Hukama. Maqsd Ali Tabrizi (trans.), Mohammad Taqi Daneshpazhuh & Mohammad Sarwar Mowla'i (eds.). Tehran: Scientific and Cultural Publishing. (In Persian)
- Suhrawardi, Shahabeddin. (1996). 'Awarif al-Ma'arif. Abu Mansour ibn Abd al-Mu'min Isfahani (trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (In Persian)
- Suhrawardi, Shahabeddin. (2001). Sheikh Ishraq's Collection of Works, vol. 3. Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Taqi, Shokufeh. (2008). The Two Wings of Wisdom, Mysticism and Philosophy in Ibn Sina's Risalah Al-Tayr Treatise. Tehran: Publishing Center. (In Persian)
- Zarrinkub, Abd al-Hossein. (2019). The Value of Sufiyya's Heritage. Tehran: Amir Kabir. (In Persian)